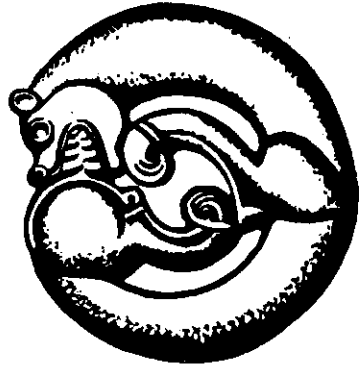

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

АРХІТЕКТУРА БЕРДЯНСЬКОГО КУРГАНУ

В. Ю. Мурзін, О. Є. Фіалко

Академік Б. О. Рибаків добре відомий широкому загалу читачів як визначний дослідник слов'янської та давньоруської проблематики. Проте не слід забувати, що, ретельно досліджуючи питання походження давньої язичницької релігії, вчений звертався до глибинного коріння цього явища. Тому до кола його наукових інтересів потрапили й скіфи. На підставі власного оригінального аналізу праці Геродота та спираючись на сучасне районування та картографування археологічних пам'яток, Б. О. Рибаків запропонував етногеографічну карту Скіфії. Цікавився вчений і питаннями, що стосуються обрядів та вірувань скіфського населення. Особливий інтерес дослідника викликало Приазов'я як зона фінальної фази скіфсько-перського військового конфлікту та місце перебування царських скіфів Геродота. Тому, на наш погляд, цілком доречним є розгляд одного з найвизначніших поховальних комплексів Надазов'я — Бердянського кургану.

Від публікації короткої праці М. П. Грязнова¹, присвяченої побудові курганних насипів, які з прадавніх часів стали невід'ємною частиною ландшафту євразійських степів, трактування кургану як складного архітектурного об'єкту здобуло чимало прихильників. Про це свідчить і серія наукових доробок, у яких розглянуто різні аспекти цієї проблеми².

Подальший розвиток ідей М. П. Грязнова був значною мірою обумовлений масовими розкопками курганів у 60—80-ті рр., зокрема курганних поховань степової аристократії. Серед них і досліджені у цей період скіфські «царські» кургани — Чортмлик, Огуз, Гайманова, Товста та Бабина Могили, Жовтокам'янка і, звісно, Бердянський курган³.

На жаль, доля останньої із зазначених пам'яток у науковому плані склалась не дуже вдало. Почалося з того, що бердянський краєзнавець О. Я. Огульчанський умовив представників місцевої влади та працівників бердянського музею розкопати «свій» царський курган і в 1971 р. узявся до здійснення цього амбіційного проєкту. З самого початку ці аматорські роботи були приречені — адже розкопник не мав ні наукового, ні організаційного досвіду дослідження таких складних археологічних об'єктів, якими є великі скіфські кургани. Проте до того часу, коли і сам О. Я. Огульчанський зрозумів, що його сподівання марні, він встиг завдати чималої шкоди кургану, фактично зруйнувавши більшу частину його восьмиметрового насипу. Будь-якої наукової документації під час цих «досліджень» не велось, якщо не вважати за такі фрагментарні та малозрозумілі записи з кількома схематичними малюнками співробітника музею Г. С. Міщенко. Виписки з цього «щоденника» надав нам В. В. Отрощенко, якого свого часу було відряджено Інститутом археології НАНУ для обстеження стану пам'ятки після невдалих розкопок та запобігання їхнім подальшим спробам.

Наукове вивчення кургану було проведено експедицією нашого Інституту, якою керував М. М. Чередниченко, протягом 1977—1978 рр. Для дослідження

насипу по лінії північ—південь було закладено 5 траншей та залишено 6 контрольних бровок. Найінформативнішими виявилися східний профіль центральної бровки (А—А₁), а також західний та східний профілі (В—В₁, Г—Г₁) бровки № 2. За допомогою профілів та горизонтальних зачищень було зафіксовано будову насипу, кам'яну «крепіду», викид, кам'яну вимостку в центрі підкурганної поверхні, так звану поховальну доріжку та інші деталі. Під насипом відкрито три могильні споруди катакомбного типу (рис. 1, 2). Розглянемо ці основні елементи даного кургану.

Насип. Як вже достеменно з'ясувалося, «шапки» скіфських курганів аж ніяк не були лагорбами безсистемно насипаного ґрунту, а будувалися з різноманітних матеріалів. Тому було б вірніше використовувати щодо них термін «надмогильна споруда». Проте оскільки визначення «насип» вже давно стало звичним, ми вирішили не відмовлятися від нього, а лише наголосити на його умовності.

Основним матеріалом, використаним для спорудження насипу Бердянського кургану, були плитки дерну. Найкраще їх було зафіксовано у західному розрізі центральної бровки. У південній її частині, під «крепідую», вони випадали з бровки під час роботи бульдозера. Дернини мали прямокутну форму та розмір близько 27—30×5—20 см. Якусь певну систему в їх кладці простежено не було, зафіксовано лише, що плитки було покладено горизонтально.

Використання плиток дерну для спорудження курганних насипів було поширеним у давнину будівельним прийомом, витоки якого простежуються ще з епохи енеоліту та бронзи⁴. Щодо скіфського часу, то кладку з дернин було зафіксовано практично в усіх більш-менш значних скіфських курганах, наприклад Чортомлику, Гаймановій та Вишневій Могилах, Жовтокам'янці тощо. Безумовно, саме з дернин будувалися й насипи багатьох інших, якщо не всіх, скіфських курганів, описаних їхніми дослідниками як «чорноземні». Помилка зрозуміла, оскільки внаслідок фільтрації через насип дощових і талих вод плитки дерну поступово розмивалися і насип ставав дедалі одноріднішим за структурою. Цей процес досить чітко простежується у стратиграфічних розрізах насипів великих скіфських курганів, де, завдяки їх розмірам, він не набув остаточного завершення. Наприклад, у бровках дев'ятиметрового кургану Жовтокам'янка дернові плитки було простежено лише у нижніх шарах насипу, тоді як у верхній його частині вони були вже розмиті і виглядали як суцільний шар чорнозему⁵.

Оскільки в останні десятиріччя у розкопках курганів вищої скіфської аристократії, де насип з дернин фіксується найкраще, спостерігалася неабияка активність, дана деталь поховальної архітектури почала асоціюватися перш за все саме з ними. Наприклад, С. А. Скорий, намагаючись виділити поховальні пам'ятки власне скіфів із загальної маси одночасових поховань Дніпровського лісостепового Правобережжя, визначив використання дернових плиток як характерну рису суто скіфського поховального ритуалу⁶.

На наш погляд, у такому висновку має місце певне перебільшення. Адже ця будівельна традиція була поширена не тільки на території Степової Скіфії, а й в одночасових пам'ятках інших регіонів Європи, зокрема Північному Казахстані, Південному Сибіру та ін.⁷ З'ясовується також, що і у лісостепових районах України цей звичай простежується не лише на матеріалах кургану Переп'ятиха, як вважалося ще нещодавно⁸, а й на матеріалах інших пам'яток — так, його зафіксовано під час розкопок Перещепинського курганного могильника поблизу Більського городища⁹. І це цілком зрозуміло, оскільки досить високу надмогильну споруду зі стрімкими схилами було важко, чи взагалі неможливо, побудувати з насипного ґрунту. Іншими словами, поширення за доби раннього заліза курганного будівництва з плиток дерну мало відбуватися у Лісостепу разом з появою тут курганних могил, що припадає на часи найпізнішого передскіфського періоду та скіфської архаїки. Як і курганні насипи, цей будівельний прийом, таким чином, був одним із проявів степового культурного впливу, що започаткувався ще у кіммерійський період.

Певне уявлення про масштаби такого будівництва насипів дають висновки інженерів-будівельників Е. Гауглітца, Г. та В. Єгерів. Вони ґрунтуються на матеріалах розкопок Чортомлика та підготовлені для німецького варіанту видання монографії, присвяченій цій пам'ятці, що має незабаром бути видрукованою.

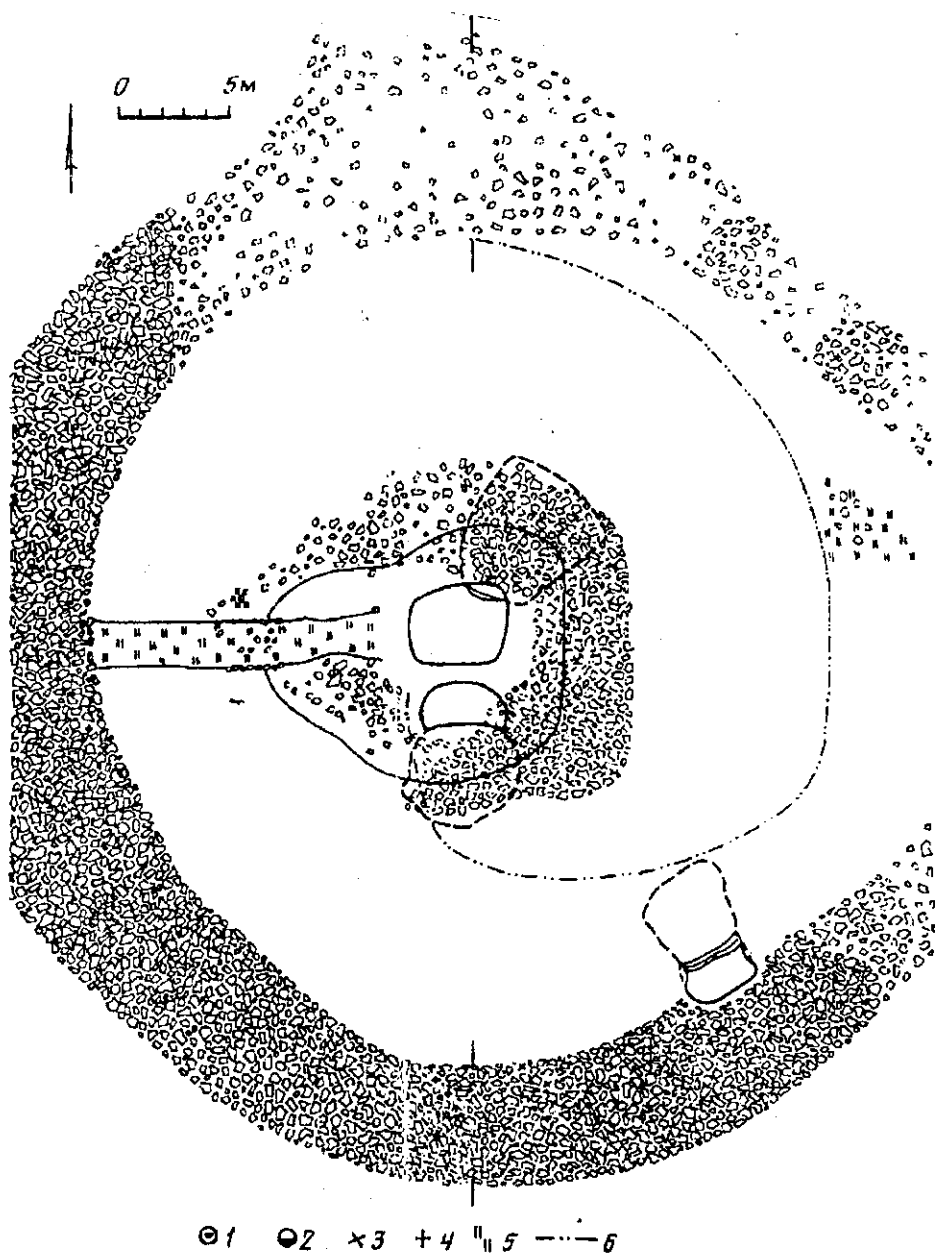

Рис. 1. Загальний план кургану: 1 — місця знахідки вудил та прикрас вузди; 2 — золота платівка; 3 — фрагменти амфор; 4 — кістки тварин; 5 — камка; 6 — межі викиду.

Згідно з їхніми підрахунками, щоб побудувати 1 м³ насипу з дернин, необхідно було зрізати шар дерену, товщина якого у середньому 15—25 см, на площі понад 4,5 м². Відповідно, для спорудження насипу Чортomla, який до розкопок сягав у висоту 9 м, треба було зняти дерен на площі, яка перевищує 37 га. Зрозуміло, що для Бердянського кургану ця цифра буде меншою, проте і в даному випадку йдеться про 10—15 га.

Чомусь вважалось, що дерен для будівництва насипів добувався по заплавах річок, на ділянках з болотяним ґрунтом¹⁰. Подібну думку висловлено також на сторінках звіту про розкопки Бердянського кургану, де зазначено, що дернини вірогідно доставлялися із заплави р. Берди¹¹. З'ясувати це питання мали б спе-

Рис. 2. Кам'яна «крепіда». Вигляд з південного заходу.

ціальні дослідження ґрунтознавців та палеоботаніків, проте вивчалися лише зразки насипу Чортомлика. Їхні аналізи довели, що дернини для будівництва останнього було зрізано не у заплаві річки, що протікала неподалік і дала назву самому кургану, а безпосередньо на підкурганній поверхні та поряд з нею¹². Оскільки інших обґрунтованих спостережень ми не маємо, залишається припускати, що і будівництво насипу Бердянського кургану було організовано саме таким чином.

Крім дернин, під час спорудження насипу Бердянського кургану були використані й інші матеріали, зокрема каміння та камку. Про це свідчить короткий запис у «щоденнику» О. Я. Огульчанського від 15 липня, згідно з яким по всій площі насипу наявний завал каміння до 1,5 м завтовшки, подібний за формою «до чаші з каменю», тобто увігнутий посередині. На жаль, глибина цього завалу від вершини насипу невідома. Зважаючи, що «розкопки» розпочалися 6 липня, можна припускати, що цей завал було виявлено у верхній частині насипу.

Кам'яна «крепіда». Скупчення безладно накиданого каміння, яке у вигляді кільця оточувало курганні насипи, виявлено під час розкопок більшості великих скіфських курганів. За даними Б. М. Мозолєвського, з 40 курганів IV ст. до н. е., висота яких дорівнювала або перевищувала 4 м, такі «крепіди» мало щонайменше дві третини пам'яток¹³. Щодо степового Приазов'я, де знаходився Бердянський курган, то тут, як зазначає В. С. Ольховський, «крепіди» мали понад чверть усіх досліджених скіфських курганів¹⁴.

Здебільшого ширина таких кам'яних кілець сягає 5—8 м, товщина «крепіди» у центрі — близько 1 м. До країв — верхнього, який лежить на схилі насипу, та нижнього, що спускається на давню поверхню, її товщина поступово зменшується. Тому у поперечному розрізі форма такої «крепіди» наближається до неправильного трикутника або лінзи.

«Крепіда» Бердянського кургану загалом відповідає цьому опису — ширина кам'яного накиду, який починався на рівні давнього чорнозему та підіймався по схилу насипу на висоту 2,5 м, становила 8 м (рис. 1, 2). На жаль, «крепіда» значною мірою виявилася зруйнованою. Північна її частина майже цілком була знищена під час розкопок О. Я. Огульчанського. Південні сектори тоді не постраждали, але під час розчищення «крепіди» з'ясувалося, що й тут каміння, з якого вона складалася, на багатьох ділянках розібране. Вірогідно, ці пошкодження можна пов'язувати з численними похованнями часів середньовіччя, виявленими в насипі кургану та поряд з ним¹⁵.

Щодо функціонального призначення кам'яних крепід, то більшість дослід-

ників вважають, що дані конструкції запобігали розсуванню насипу¹⁶. Причини такої впевненості нам незрозумілі, адже досить очевидно, що перешкодити розповзанню насипу, маса якого становила тисячі або десятки тисяч тонн, накидане на його підніжжя каміння навряд чи було спроможним. Більше того, при детальнішому розгляді стратиграфії курганів з такими «кріпідами» з'ясовується, що вони оточували навіть не підніжжя колишньої надмогильної споруди, котру вони нібито мали підтримувати, а нижню частину насипів, що вже розпливлися. Про це свідчать такі спостереження. 1. «Крепідки» перекриті дуже тонким шаром ґрунту, що можливо у випадку, якщо вони опинилися на своєму теперішньому місці вже тоді, коли надмогильна споруда набула тієї сталої форми земляного пагорба, яку ми спостерегаємо й зараз. 2. Під «кріпідами» майже усіх великих скіфських курганів виявлено залишки тризни та інших пов'язаних з похованням ритуалів. Це є свідченням того, що у давнину на місці «кріпідки» була відкрита площа, де провадилися різноманітні обряди. Такі залишки виявлено й під південною частиною «кріпідки» Бердянського кургану, що дає можливість вирахувати первинний діаметр надмогильної споруди — близько 45 м. 3. Інколи «кріпідки» перекривали навіть рівчак, виритий навколо кургану.

Ці факти дають можливість припустити, що виникнення кам'яних кілець навколо насипів скіфських курганів наслідком природного руйнування первинних надмогильних споруд, зокрема вертикальних стін з каменю, виявлених вже не тільки у курганах скіфської еліти — Чортомлику, Кам'янській Близниці¹⁷, Бабиній Могилі (розкопки Б. М. Мозолевського), а подекуди в курганах рядового населення — курганах групи «Комінтерн» на Миколаївщині (розкопки О. Г. Шапошнікової), кургані № 29 поблизу м. Каховка¹⁸ та ін.

Подібна архітектурна ідея має паралелі й в інших культурах — згадаємо хоча б савроматський курган № 2 Першої Аландської групи, де було побудовано кам'яну стіну діаметром 22 м¹⁹, а також тагарські склепи, оточені стінами з каменю, дерну або деревини²⁰. Не виключено, що у деяких випадках скіфи також споруджували замість кам'яної — стіну з дерну або у вигляді частоколу — зрозуміло, їхні залишки не збереглися. З нашої точки зору, саме цим, а не зменшенням людських ресурсів під час епідемій та війн, як пропонував Б. М. Мозолевський²¹, можна пояснити, чому кільцеві розвали колишніх кам'яних споруд виявлено у насипах не всіх скіфських курганів.

Викид з Центральної та Східної могили Бердянського кургану, що становили єдиний поховальний комплекс, охоплював їхні вхідні ями великим напівкілцем. Його зовнішній діаметр становив близько 30, ширина — до 2 м. Викид, вершину якого було знято під час розкопок О. Я. Огульчанського, зберігся заввишки на 1,6—1,7 м. Стратиграфічні розрізи, які пройшли через центр кургану (рис. 3), демонструють, що зовнішній край викиду подекуди лежить на кладці з дерним, які складані насип. Це свідчить, що спорудження останнього та риття катакомб, як встановлено й для інших скіфських курганів, проходило одночасно. Зрозуміло, що у цьому випадку будівельники повинні були досить точно уявляти обсяг поховальних споруд, оскільки для укладання викиду треба було залишити досить вільного від дернин місця.

Вірогідно, висока дуга викиду разом з кладкою насипу, що починала виростати від центру, відігравали роль своєрідної огорожі, яка відокремлювала та «захищала» поховальні споруди від навколишнього світу — не випадково у межах викиду як правило знаходяться не тільки вхідні ями, а й підземні частини скіфських катакомб — поховальні камери. Тобто у поховальному ритуалі викиди відігравали приблизно таку ж роль, що й кільцеві кромлехи — під деякими насипами їх виявлено навіть два (Товста Могила, курган № 13 поблизу с. Золота Балка) чи три (Двогорба Могила), вертикальні стіни, про які ми вже писали, та кільцеві рівчаки.

Кам'яна вимостка прямокутної форми у центрі Бердянського кургану мала розміри близько 20×6 м. Західна та північна її частини були частково зруйновані розкопком О. Я. Огульчанського, краще збереглися східна та південна. У центральній частині вимостки гранітне каміння було покладено у 1—2 шари, а по краях, де вимостка становила 0,6—0,7 м завтовшки, у 3—4 шари. Вимостку було побудовано не тільки на рівні давнього горизонту, а й подекуди на тонких

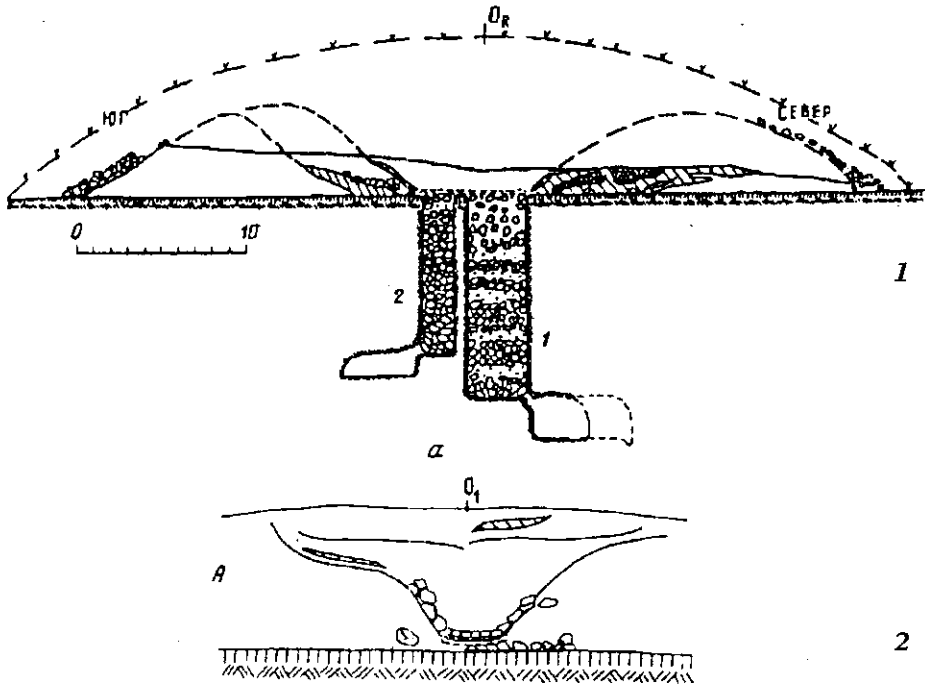

Рис. 3. Розрізи насипу: 1 — центральний розріз; 2 — розріз «поховальної доріжки».

прошарках викиду, який зокрема частково перекривав край вимостки, особливо східний. На цій підставі можна стверджувати, що одночасно споруджувалися не тільки центральні катакомби та власне насип кургану з дерну, а й викладалося каміння навкруги вхідних ям. Останні після поховання були також забиті камінням до рівня вимостки, завдяки чому утворився суцільний кам'яний майданчик. Над вимостою, як свідчить запис Г. С. Міщенко від 16 серпня 1971 р., було простежено товстий шар спресованої морської трави — камки.

На перший погляд описана вище вимостка виглядає майже унікальною. Серед синхронних Бердянському кургану пам'яток можна згадати подібну до неї конструкцію з кургану Ташенак поблизу Мелітополя, очеретовий настил розміром 20×20 м у Казенній Могили та викладку з того ж таки очерету навкруги центральної катакомби Гайманові Могили²² — вибір матеріалу безперечно залежав від місцевих природних умов. Проте слід зважити, що такі вимостки або настили над вхідними ямами скіфських катакомб безумовно імітують, втративши свій практичний зміст, різноманітні перекриття над могильними ямами більш раннього часу, та являють собою, таким чином, ще один місток, який пов'язує притаманні різним періодам розвитку скіфської культури поховальні традиції.

Зокрема у пам'ятках V ст. до н. е., що безпосередньо передують Бердянському кургану, найчастіше такі перекриття споруджувалися з дерев'яних колод, проте відомі й перекриття з очерету. Інколи на дерев'яному настилі викладалось каміння. Це, наприклад, курган № 1 поблизу с. Новогригорівка під Запоріжжям, де над ямою зафіксовано кам'яну вимостку близько 1 м завтовшки²³, курган Гостра Могила у Приазов'ї, у заповненні могильної ями якого траплялося каміння від перекриття²⁴. Подібні кам'яні вимостки зафіксовано також над похованнями-кенотафами поблизу с. Любимівка на Херсонщині та с. Ковалівка Миколаївської обл.²⁵ тощо. Звичайними є кам'яні вимостки над скіфськими похованнями Криму²⁶.

Поховальну доріжку 1,4—2,4 м завширшки було прокладено ще на початку будівництва кургану від вхідної ями Центральної могили у західному напрямку. Доріжку, що простежена протягом 14—15 м, по боках стягувало гранітне ка-

міння (рис. 3, 2). Простір поміж такими «бордюрами» було вистелено спочатку гіллям, а потім морською водоростю — камкою. Оскільки тільки доріжкою можна було пройти до центральних катакомб серед насипу, який постійно зростав, її декілька разів затоптували та ремонтували за допомогою тієї ж камки, внаслідок чого у розрізі доріжка складалася з прошарків чорнозему та камки, які чергуються.

Доріжки, подібні до Бердянської, були виявлені у Гаймановій Могилі — тут її було вистелено гіллям та очеретом, та Краснокутському кургані, де по боках доріжки двома купами було складено деталі візків, бронзові навершя та інші елементи поховального кортежу²⁷. В описаних вище випадках доріжки були зафіксовані лише під насипом кургану. Іншу ситуацію було простежено на Чортотлику, де залишки дороги для поховальної процесії, викладеної з каміння, були помітні протягом кількох кілометрів ще у XIX ст.²⁸.

Поховальні споруди. Під насипом Бердянського кургану було виявлено три катакомби — Центральну, Південну та Східну. Як ми вже писали раніше, усі вони одночасові та основні.

За типами катакомби досить прості (рис. 4), що зайвий раз нагадує про спостереження Б. М. Гракова, за яким катакомбні могили скіфської аристократії в багатьох випадках відрізняються від катакомб рядових скіфів не стільки своїм плануванням, скільки більшими розмірами²⁹.

Зауваження щодо більших розмірів насамперед стосується Центральної та Південної катакомб, особливо їхньої глибини.

Перша з них мала яму прямокутної форми розмірами 4,6 (З—С)×3,4 м та глибиною 12,5 м. Камера трапецієподібної форми (ширина від 3,4 до 5,6 м) довгою віссю (5,8 м) була розташована під кутом до вхідної ями — по лінії ПдЗ—ПнС. Заповнення вхідної ями складалося з прошарків чорнозему, великих гранітних брил та потужних (до 0,5 м) шарів спресованої камки.

Південна могила являла собою катакомбу з округлою камерою, довга вісь якої була паралельною до осі вхідної ями (З—С). Вхідна яма прямокутної форми (3,9×1,9 м), глибиною 9,7 м була заповнена чорноземом та камінням. Камера розмірами 4,8×5,3 м глибша за вхідну яму на 1,2 м.

Центральна та Південна катакомби, вхідні ями яких були розділені лише перемичкою 0,8 м завширшки, безсумнівно, становили єдиний поховальний комплекс, споруджений для поховання скіфського володаря, якого поклали на дерев'яний поміст у камері Центральної катакомби. Південна могила була своєрідною «господарською» частиною даного поховального комплексу. Подібну ж ситуацію зафіксовано й під насипом розташованої неподалік від Бердянського кургану та практично одночасної йому Двогорбої Могилі, де поруч з основною двокамерною катакомбною могилою було вирито ще чотири додаткових катакомби — для супроводжуючої особи та інвентаря³⁰.

Безумовно, за плануванням поховальні споруди Бердянського кургану та Двогорбої Могилі можна розглядати як один з варіантів багатокамерних гробниць вищої скіфської аристократії, де камери різного призначення об'єднувала одна вхідна яма. Можливо, традиція спорудження комплексу окремих додаткових катакомб була однією з особливостей Східного Приазов'я.

Східна катакомба складалася з прямокутної вхідної ями (3,1×1,2 м), орієнтованої по лінії ПдЗ—ПнС, та камери трапецієподібної форми, довга вісь якої (4,4 м) була розташована під прямим кутом до осі вхідної ями. Долівки ями та камери знаходилися на глибині 5,9 м.

Подібно до більшості бокових поховань скіфських курганів, вхідну яму Східної Могилі було вирито на самій периферії кургану, можливо навіть за межами надмогильної споруди. Звичайно тут споруджувалися вхідні ями впускних поховань. У даному випадку Східна могила є одночасною з центральним поховальним комплексом. Це також не виняток — наприклад, у Двогорбій Могилі під розвалом кам'яної «крепиди» було виявлено п'ять поховань прислужників у неглибоких ямах³¹. Зрозуміло, за соціальним станом їх не можна порівнювати із жрицею, похованою у Східній катакомбі, проте розташування катакомби все ж таки підкреслює її залежне становище відносно «царя» з Центральної Могилі. З цієї точки зору Східну могилу можна розглядати як ще одну, «додаткову» до Центральної, катакомбу.

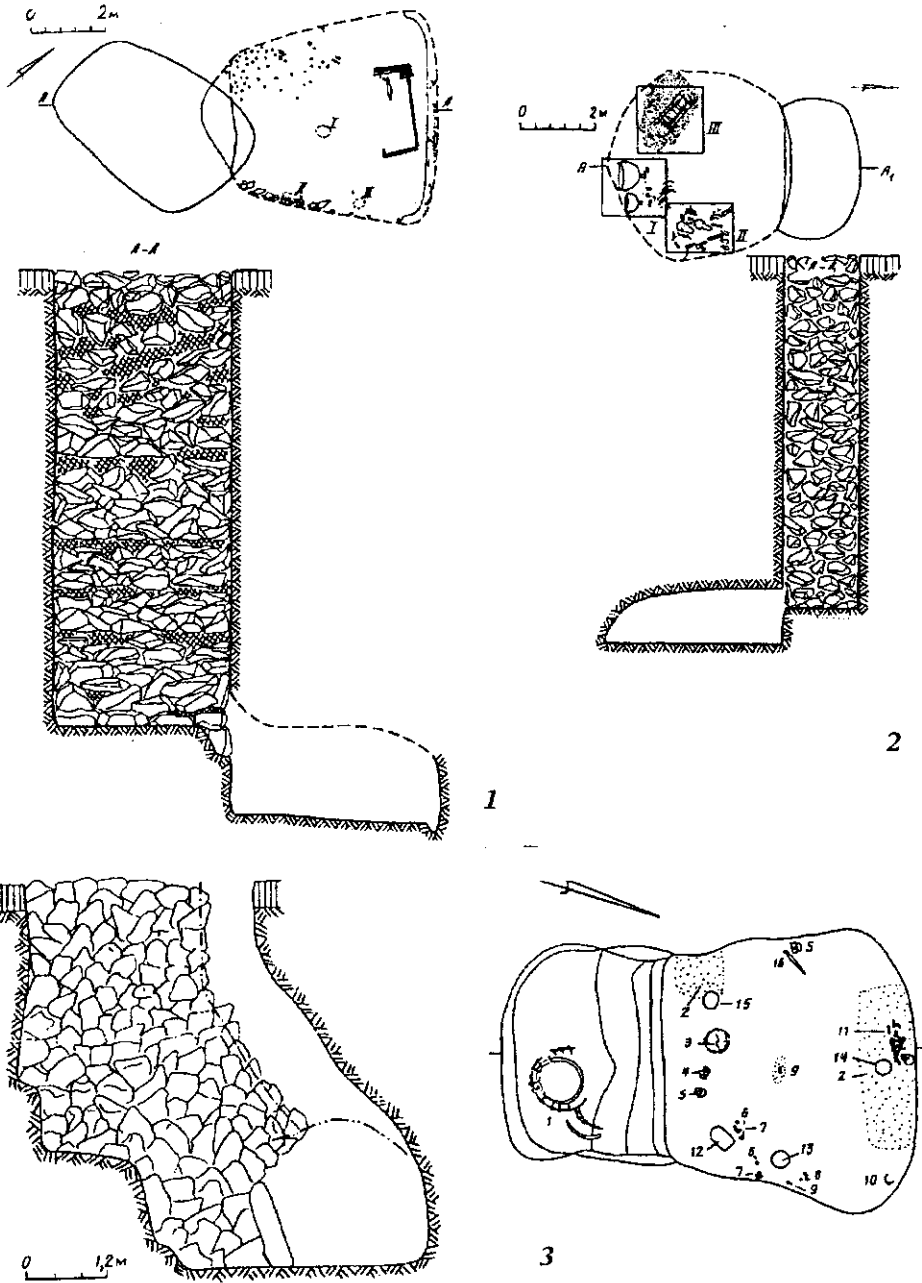

Рис. 4. Поховальні споруди кургану. 1 — Центральна могила; 2 — Південна могила; 3 — Східна могила.

Свого часу В. Херц, у вже згаданій статті, виявив явні закономірності у пропорціях деяких скіфських катакомб. Певні результати дало й застосування цього методу щодо поховальних споруд Бердянського кургану. Як з'ясувалося, їхні розміри є кратними приблизно 60—63 см. Ми пишемо «приблизно» тому, що подібні підрахунки ускладнені, по-перше, не завжди точними польовими промірами, і, по-друге, природньою руйнацією катакомб, що змінює їхні початкові розміри. З урахуванням цих застережень ми й склали таблицю I, де величина «х» дорівнює наведеній вище цифрі. Ця таблиця ще раз наочно демонструє єдність планувальних принципів усіх катакомб кургану.

№	Могила	Вхідна яма			Камера		
		ширина	довжина	глибина	ширина	довжина	глибина
1	Центральна	3,4 м (5,5 х)	4,4 м (7 х)	12,5 м (20 х)	від 3,4 до 5,7 м (від 5,5 х до 10 х)	5,8 м (10 х)	15 м (24 х)
2	Південна	1,9 м (3 х)	3,9 м (6,5 х)	9,7 м (16 х)	Діаметр від 4,8 до 5,3 м (від 8 х до 9 х)		10,7 м (18 х)
3	Східна	2 м (3 х)	3,1 м (5 х)	5,9 м (10 х)	3,3 м (6 х)	4,4 м (7 х)	5,9 м (10 х)

Аналіз особливостей поховальних споруд Бердянського кургану не буде повним, якщо не згадати про супроводжуюче поховання двох коней, відкрите О. Я. Огульчанським. На жаль, будь-які деталі щодо цього поховання майже відсутні. Оскільки під час подальших досліджень слідів окремої кінської могили виявлено не було, нам залишається припускати, що коней було покладено чи на рівні давнього горизонту над Центральною могилою, чи у верхній частині її вхідної ями. Зважаючи на схематичний рисунок, копію з якого зробив В. В. Отрошенко, де коні показані на одному рівні з камінням та камкою, що перекривали вхідну яму, ми схилиємось до першого варіанту.

Реконструкція первинного вигляду кургану. Це дуже важлива тема, яка заслуговує на окремих і детальний аналіз. Проте ми не можемо не торкнутися її головних аспектів, насамперед питання про особливості первинної конструкції надмогильної споруди. Коротко процес її будівництва можна викласти наступним чином.

Під час риття катакомб центрального поховального комплексу вийняту глину укладали навколо вхідних ям у вигляді підкови, площа усередині якої була брукованою. На цю опорну стіну, по мірі її зростання, поступово укладали плитки дерну. Після поховання воронку, що утворилася навкруги ям, та прохід через насип — «поховальну доріжку», було заповнено великою кількістю камки, на яку також укладали дерен.

Коли насип з дерну було вже зведено, на його пласкій вершині побудували якусь кам'яну конструкцію, що, можливо, у зменшеному масштабі відтворювала форму дернового насипу. Тоді ж навколо підосви останнього було побудовано кам'яну вертикальну стіну із забутуванням.

Згодом, під вагою насипу, камка всередині його просіла та спресувалася. Це призвело до руйнації верхньої кам'яної конструкції, рештки якої були зафіксовані О. Я. Огульчанським у вигляді «кам'яної чаші», а також вертикальної опорної стіни, яка набула вигляду звичної археологам кам'яної «крепиди» — кільця безладно накиданого каміння.

Чи була унікальною відтворена нами споруда? Деякі дані це заперечують. Зокрема в Краснокутському кургані, в центрі насипу, було виявлено кам'яний завал у вигляді воронки. Намагаючись пояснити його походження, Г. І. Мелюкова навела чимало випадків наявності подібних завалів у насипах визначних скіфських курганів³². На нашу думку, ці факти можуть свідчити, по-перше, що на вершинах цих курганів було побудовано кам'яні конструкції, подібні до бердянської, та, по-друге, що у товщі їхніх насипів, складених з дернин, був якийсь об'єм, вільний від «цеглин» такого роду. Можливо, він заповнювався гіллям, очеретом чи іншим рослинним матеріалом.

Можна припустити, що спорудження таких «псевдокамер» над вхідними ямами катакомб було даниною набагато давнішої відносно пам'яток IV ст. до н. е. традиції поховань на рівні горизонту. Про архаїчність цієї традиції свідчить те, що навіть у VII—VI ст. до н. е. більшість скіфських поховань здійснювалася вже у заглиблених у материк ямах. До речі, і в цих випадках над перекриттями ям інколи споруджувалися додаткові конструкції — зокрема шатроподібні — в курганах N7 поблизу с. Підгородне та N2 поблизу с. Кальник³³.

Інколи замість кам'яної конструкції вершину насипу увінчувала подібна споруда з материкової глини. Показовою у цьому відношенні є I Завадська Могила, в насипі якої, складеному з дернин, була глибока (до 1,5 м) улоговина, заповнена саме такою глиною³⁴.

На жаль, через брак місця ми не можемо зупинитися на всіх питаннях, пов'я-

заних з архітектурою скіфських курганів взагалі та, детально розглянутого нами вище, зокрема. Проте сподіваємося висвітлити їх докладніше у спеціальному дослідженні, присвяченому видатній пам'ятці скіфської культури, якою є Бердянський курган.

Примітки

¹ Грязнов М. П. Курган как архитектурный памятник // Тез. докл. на заседаниях, посвященных итогам полевых исследований в 1960 г.— М., 1961.

² Оразбаев А. М. Курганы «с усами» в могильнике Джанаидар как архитектурный памятник // Культура древних скотоводов и земледельцев Казахстана.— Алма-Ата, 1968; Чернопицкий М. П. Курганная группа как архитектурный ансамбль // Скифо-сибирское культурно-историческое единство.— Кемерово, 1980; Зданович Г. Б., Иванов И. В., Хабдулина М. К. Опыт использования в археологии палеопочвенных методов (курганы Кара-Оба и Обалы в Северном Казахстане) // СА.— 1984.— №4; Херц В. Курган Чертомлык и некоторые особенности в планировке скифских гробниц // Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р. Чертомлык.— К., 1991; Murzin V. Ju., Rolle R. Stratigraphy and Architecture of Scythian Royal Graves // РАСТ.— 51.— I. 17.

³ Болтрик Ю. В., Физалко Е. Е., Чередниченко Н. Н. Бердянський курган // РА.— 1994.— №3; Чередниченко М. М., Мурзін В. Ю. Основні результати дослідження Бердянського кургану // Археологія.— 1996.— №1.

⁴ Див., наприклад: Писларий И. И. и др. Исследования Северо-Донецкой экспедиции // АО 1977 г.- М., 1978; Евдокимов Г. Л. Работы Краснознаменной экспедиции // АО 1980 г.— М., 1980; Отрощенко В. В. Срубная культура степного Поднепровья (По материалам погребальных памятников).— Автореф. дисс... канд. ист. наук.— К., 1981.— С. 13.

⁵ Мозолевский Б. Н. Скифский «царский» курган Желтокаменка // Древности Степной Скифии.— К., 1982.— С. 182.

⁶ Скорий С. А. Кочовики передскіфської та скіфської доби в Дніпровському Правобережному Лісостепу (питання етнокультурної історії).— Автореф. дисс... докт. іст. наук.— К., 1996.— С. 33—34.

⁷ Зданович Г. Б., Иванов И. В., Хабдулина М. К. Указ. соч.— С. 44; Мартынов А. И. Лесостепная тагарская культура.- Новосибирск, 1979.— С. 35; Курочкин Г. Н. Тагарские курганы в зоне Новоселовской оросительной системы // Памятники археологии в зонах мелиорации Южной Сибири.— Л., 1988.- С. 11.

8 Скорий С. А. Курган Переп'ятиха.— К., 1990.— С. 22.

⁹ Мурзін В. Ю., Ролле Р., Скорий С. А. Дослідження Перешепинського курганного могильника // Археологія.— 1995.— №2.— С. 66.

¹⁰ Отрощенко В. В., Болтрик Ю. В. Культурно-хронологическое и территориальное распределение могильников Днепро-Молочанской степной области // Материалы по хронологии археологических памятников Украины.— К., 1982.— С. 42; Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Мелитопольский курган.— К., 1988.— С. 19.

¹¹ Чередниченко Н. Н. Отчет о раскопках Бердянского кургана 1977—1978 гг. // НА ІА НАНУ.— №1977-78/9а.— С. 10.

¹² Кламм М., Фиброк Г., Мейер Б. Почвоведческие исследования скифского кургана Чертомлык // Алексеев А. Ю., Мурзін В. Ю., Ролле Р. Чертомлык. Скифский царский курган IV вв. до н. э.— К., 1991.— С. 305, 306.

¹³ Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Мелитопольский курган.— К., 1988.— С. 153.

¹⁴ Ольховский В. С. Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII—III вв. до н. э.).— М., 1991.— С. 121.

¹⁵ Чередниченко Н. Н. Отчет...— С. 42—59.

¹⁶ Див., наприклад: *Бідзіля В. І.* Дослідження Гайманової Могили // *Археологія*.— 1971.— №1.— С. 45; *Ольховский В. С.* Указ. соч.— С. 74.

¹⁷ *Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р.* Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э.— К., 1991.— С. 35—47; *Андросов А. В., Мухомад С. Е.* Скифский аристократический курган «Каменская Близница» // *Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья*.— Днепропетровск, 1987.

¹⁸ *Лесков А. М.* Курганы: находки, проблемы.— Л., 1981.— С. 131.

¹⁹ *Мошкова М. Г.* Савроматские памятники Северо-Восточного Оренбуржья // *МИА*.— 1972.— №153.— С. 52.

²⁰ *Мартынов А. И.* Указ. соч.— С. 7, 35.

²¹ *Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н.* Указ. соч.— С. 153.

²² *Болтрик Ю. В., Фіалко О. Є.* Дослідження скіфського «царського» кургану Ташенак // АДУ 1990.— К., 1991; *Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н.* Указ. соч.— С. 152, 163; *Бідзіля В. І.* Вказ. праця.— С. 45.

²³ *Самоковасов Д. Я.* Могила русской земли.— М., 1908.— С. 121.

²⁴ *Яценко И. В.* Скифские погребения близ Ногайска // *ВДИ*.— 1956.— №1.— С. 160—162.

²⁵ *Лесков О. М.* Скарби курганів Херсонщини.— К., 1974.— С. 62; *Ковпаненко Г. Т., Бунятян Е. П.* Скифские курганы у с. Ковалевка Николаевской области // *Курганы на Южном Буге*.— К., 1978.— С. 62.

²⁶ *Ольховский В. С.* Указ. соч.— С. 81.

²⁷ *Бідзіля В. І.* Вказ. праця.— С. 45; *Мелокова А. И.* Краснокутский курган.— М., 1981.— С. 9, 10.

²⁸ ДГС.— Т. II.— СПб., 1872.— С. 77.

²⁹ *Граков Б. Н.* Погребальные сооружения и ритуал рядовых общинников степной Скифии.— АСГЭ.— 1964.— Вып. 6.— С.

³⁰ *Привалова О. Я., Зарайская Н. П., Привалов А. И.* Двугорбая Могила // *Древности Степной Скифии*.— К., 1982.— С. 160, 161.

³¹ Там же.— С. 156—159.

³² *Мелокова А. И.* Указ. соч.— С. 9, 10.

³³ *Ковалева И. Ф., Мухомад С. Е.* Скифские памятники Орельско-Самарского междуречья // *Курганные древности Степного Поднепровья III—I тыс. до н. э.*— Днепропетровск, 1979.— С. 114, 115; ОАК за 1891 г.— СПб., 1893.— С. 168—170.

³⁴ *Мозолевский Б. Н.* Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине // *Скифия и Кавказ*.— К., 1980.— С. 88, 89.

В. Ю. Мурзин, Е. Е. Фіалко

АРХИТЕКТУРА БЕРДЯНСКОГО КУРГАНА

Статья посвящена рассмотрению архитектуры скифского «царского» кургана начала IV в. до н. э., исследованного неподалеку от г. Бердянск. Подробно анализируются основные элементы насыпи — каменная «крепида», «погребальная дорожка» и др., а также планировка погребальных сооружений и всего кургана в целом как единого архитектурного комплекса. Предпринята попытка реконструкции первоначального облика кургана.

ARCHITECTURE OF THE BERDYANSK BARROW

The paper is devoted to description of the architecture of the Scythian «tsar» barrow of the early 4th cent. B. C. studied not far from Berdyansk. Principal elements of the barrow mound, such as stone-made «crepida», «burial road» and so on, as well as lay-out of burial structures and the barrow on the whole as a single architectural assemblage are analyzed in detail. An attempt to reconstruct the initial look of the barrow is made.

ЯМНІ ПОХОВАННЯ ГОРОДИЩА НОВОТРОЙЦЬКОГО

В. В. Приймак

У статті аналізуються ямні поховання за обрядом кремації городища Новотроїцького. Наводяться матеріали, які дозволяють пов'язувати їх появу з фіно-уграми Поволжя і Прикам'я.

Ямні поховання городища Новотроїцького і по сьогодні, з часу їх відкриття, лишаються феноменом серед роменських старожитностей, практично повністю випадаючи з сіверянського поховального обряду¹, та й східнослов'янського також. Всього на городищі було розкопано п'ять таких поховань.

Поховання № 1 (рис. 1, Б). У житлі №2 у центрі підлоги було розкопано яму розмірами 1,7×0,6 м, прямокутної форми, зорієнтовану по осі північ — південь з незначним (до 20°) відхиленням на північний схід, майже паралельно стінам житла. Глибина ями — близько 0,85 м. Посередині дна вирито заглиблення у вигляді канавки завдовжки 1, шириною 0,2 м, глибиною 6—7 см (рис. 2, 1). На горизонті підлоги яма простежувалась у вигляді гумусованої плями, облямованої по краях вуглистим прошарком із згорілих дошок. Гумусований шар заповнював яму на глибину 0,1—0,15 м. Під гумусом у деяких місцях на різних горизонтах простежувались вуглисті лінзи згорілих дошок, що лежали впоперек ями. Такі ж горілі дошки опускались вертикально вздовж материкових стін ями від рівня підлоги житла. Під шаром гумусу на глибину 0,4—0,45 м залягав шар пропаленої червоної глини з піском у південній частині і темний шар, змішаний з жовтим піском, у північній. Горілі дошки вздовж стін ями у деяких місцях (південно-східна стіна) опускались до цього горизонту. Нижче перепаленого шару до дна яма була заповнена таким же гумусованим шаром, як і у верхній частині, але світлішим. У заповненні ями було знайдено лише один невеликий фрагмент ліпної кераміки².

Поховання № 2 розташовувалось у західній частині городища, впритул до житла №8, можливо навіть перекриваючи його південним кутом (рис. 1, В)³. У

* Вже після написання даної статті стала відомою нова інтерпретація планування і хронології комплексів Новотроїцького городища, в тому числі й поховань, запропонована Б. О. Тимощуком (Тимощук Б. А. Восточные славяне: от общины к городам.— М., 1995.— С. 36—44). Якщо з варіантами хронологічного і територіального розподілу комплексів можна погодитися як з гіпотезою (за умови підкріплення аналізом керамічного комплексу кожного об'єкту городища), то інтерпретація поховань за обрядом кремації викликає заперечення. Ані орієнтація ям, ані розміри і характер заповнення аналогії у східнослов'янському поховальному обряді не мають. Тому текст статті з аргументацією залишено без змін.